

UDK 264-14(497.5Zagreb)(093)
235.3:930.2(497.5)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 14. svibnja 2015.
Prihvaćeno za objavljivanje: 15. rujna 2015.

METROPOLITANSKI PASIONAL MR 164 I BAZILIKA SANT' APOLLINARE NUOVO U RAVENI: SADRŽAJNA ANALIZA I HEINZEROVA METODA SELEKCIJE SVETAČKOG IMENA

Lucija KREŠIĆ, Zagreb

Pasional MR 164 naš je najstariji hagiografski kodeks, a ujedno i najstariji kodeks knjižnice Zagrebačke nadbiskupije – Metropolitane. O njemu se kao o takvom pisalo u više navrata, ali njegova prava narav, datacija i ubikacija ostale su nepoznate. Pasional je tvoren od dvaju dijelova, karolinškog i beneventanskog dijela. Beneventanski dio sadržava literarne tekstove Raspravu o 119. psalmu sv. Jeronima (fragment) i Vita Marie Egipciace (Životopis Marije Egipatske), za koje je posvetna zabilješka đakona Majona otkrila da su napisani po nalogu splitskog nadbiskupa Pavla za potrebe te nadbiskupije početkom 11. stoljeća. Karolinški dio sadržava hagiografske tekstove o kojima se dosada u hrvatskoj znanstvenoj zajednici obilato raspravljalo, ali bez konkretnih zaključaka. Ovaj rad donosi rezultate analiza rađenih na Pasionalu u proteklih nekoliko godina, predlaže dataciju, ubikaciju te iznosi sastav sanktorala, kao i određene kodikološke osobitosti. Na temelju toga, Pasional MR 164 dovodi se u direktnu vezu s bazilikom Sant'Apollinare Nuovo u Raveni kao mogućem mjestu nastanka i uporabe kodeksa.

KLJUČNE RIJEČI: *Pasional MR 164, knjižnica Metropolitana, beneventana, karolina, hagiografija, đakon Majon.*

Uvod

Prošlo je stotinu i četrdeset godina otkad je o znamenitom Pasionalu MR 164 (lat. *Passionale*) Franjo Rački u *Starinama* objavio prvi rad.¹ Ondje je Rački izložio osnovne karakteristike Pasionala, predložio dataciju i shodno njoj opisao kulturno-povijesni kontekst mogućeg nastanka toga kodeksa na našim prostorima. Nakon toga, često se i u raznim

¹ Franjo RAČKI, »Pismen spomenik iz dobe hrvatskoga kralja Kriesimira II«, *Starine JAZU*, knjiga VII, JAZU, Zagreb, 1875., str. 47–52.

prilikama pisalo o metropolitanskom blagu.² Najznačajnije radove o Pasionalu u užem i širem kontekstu objavili su V. Novak³ i D. Kniewald,⁴ dok su u novije vrijeme zabilježena razmišljanja I. Petrović,⁵ koja taj kodeks naziva »zlatnom knjigom«⁶ zagrebačke Metropolitane. Navedeni autori bavili su se paleografskim, liturgijskim i hagiološkim aspektom. Usprkos brojnim drugim publikacijama o iluminaciji Pasionala (A. Badurina,⁷ R. Vojvoda⁸), njegovoj uklopljenosti u latinsku pismenost ranog srednjovjekovlja (R. Katičić,⁹ E. Hercigonja¹⁰), opisima tog kodeksa u katalogima izložaba (F. Fancev,¹¹ A. Markov¹²) i izvještajima o metropolitanskom najstarijem knjižnom blagu (B. Budin, V. Magić)¹³, koji su objavljeni u dugom vremenskom razdoblju, prava narav i sadržaj Pasionala, datacija, namjena i drugi podatci ostali su nerazjašnjeni. Ujedno, izostali su literarni i jezični opisi Pasionala, čime bi se moglo precizirati njegovo mjesto u srednjovjekovnoj naobrazbi, ulozi u hrvatskoj Crkvi i latinskoj pismenosti. Tek je u novije vrijeme objavljen njegov

² Osobito značajne radove o povijesti metropolitanske knjižnice, ranijim voditeljima, ustroju i fondu, objavili su Vladimir MAGIĆ, »Metropolitanska knjižnica«, *Zagrebačka nadbiskupija i Zagreb 1094-1994: Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića*, Nadbiskupija zagrebačka, Zagreb, 1995., str. 421–433; »Metropolitanska knjižnica«, *Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu 1607.–2007.: u povodu 400. obljetnice*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, 2007., str. 150–154; Branka BUDIN, »Knjižnica Metropolitana: Bibliotheca Cathedralis Ecclesiae Zagrabienensis«, *Knjižnica*, god. 47, br. 3, 2003., Zveza bibliotekarskih društava Slovenije, Ljubljana str. 165–187.

³ Viktor NOVAK, »Pojava i proširenje karolinške minuskule u Dalmaciji«, otisak iz *Glasa SANU*, knjiga 11, /s. n./, Beograd, 1963., str. 1–63; *Scriptura beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske minuskule: Paleografska studija*, /s. n./, Zagreb, 1920.

⁴ Dragutin KNIEWALD, »Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa«, *Rad HAZU*, knjiga 279, umjetničkoga razreda 6, Zagreb, HAZU, 1944., str. 5–30; Dragutin KNIEWALD, »Zagrebački liturgijski kodeksi XI–XV. stoljeća«, *Croatia sacra: Arhiv za crkvenu povijest Hrvata*, god. 10, 19, 1940., Hrvatska bogoslovska akademija, Zagreb, str. 1–126.

⁵ Ivanka PETROVIĆ, »L'hagiographie, latine et vernaculaire, de l'espace croate, des origines à 1350«, u *Histoire internationale de la littérature hagiographique, latine et vernaculaire, en Occident des origines à 1550*, serija *Corpus Christianorum*, vol. 4, Turnhout – Brepols, 2006., str. 183–272; *Hrvatska i europska hagiografija u Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, svezak II, *Srednji vijek i renesansa (XIII–XVI. stoljeće)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1997., str. 321–347.

⁶ Ivanka PETROVIĆ, 1997:331.

⁷ Anđelko BADURINA, »Iluminirani kodeksi u Starohrvatska spomenička baština – rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža«, *Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6.-8. listopada 1992.*, Muzejsko galerijski centar, Zagreb, 1996.; »Iluminacija rukopisa«, *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost, svezak I, Srednji vijek (VII–XII. stoljeće) Rano doba hrvatske kulture*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1997., str. 545–558; *Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost – Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1995; *Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj u 11. stoljeću u Zvonimir, kralj hrvatski: Zbornik radova*, HAZU, Zagreb, 1997., str. 183–189.

⁸ Rozana VOJVODA, *Dalmatian illuminated manuscripts written in Beneventan script and Benedictine scriptoria in Zadar, Dubrovnik and Trogir*, doktorska disertacija, Budapest, 2011.

⁹ Radoslav KATIČIĆ, *Litterarum studia*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.

¹⁰ Eduard HERCIGONJA, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006., str. 56–57.

¹¹ Franjo FANCEV, »O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj«, *Zbornik kralja Tomislava u spomen tisućugodišnjice hrvatskoga kraljevstva*, JAZU, Zagreb, 1925(a), str. 509–553; *Kulturno-literarni rad u Zagrebu za prvih pet vjekova njegove historije u Katalog kulturno-historijske izložbe grada Zagreba prigodom 1000-godišnjice hrvatskoga kraljevstva 925.-1925.*, /s. n./, Zagreb, 1925(b), str. 11–28.

¹² Antun MARKOV, *Katalog metropolitanskih riedkosti*. Posebni otisak iz Zbornika Zagrebačke biskupije 1094.-1944., /s. n./, Zagreb 1945., str. 505–550.

¹³ Usp. V. MAGIĆ, »Metropolitanska knjižnica«; B. BUDIN, »Knjižnica Metropolitana: Bibliotheca Cathedralis Ecclesiae Zagrabienensis«.

paleografski, hagiološki, kulturološki i jezični opis, kojima je Pasional smješten u dosada neposvjedočeno doba hrvatskog srednjovjekovlja – 10. stoljeće.¹⁴ Ovaj rad raspravlja sadržajni aspekt Pasionala (sanktoral) i potvrđenost svih tekstova Pasionala u temeljnom priručniku hagiografske discipline *Bibliotheca hagiographica Latina*,¹⁵ potom određene kodikološke karakteristike,¹⁶ povezanost kodeksa s ravenskom bazilikom Sant'Apollinare Nuovo. Također objašnjava Heinzerovu metodu selekcije vodećeg svetačkog imena i mogućnost migracije kodeksa iz Splita u Zagreb.

Pasional MR 164

Pasional MR 164 hrvatski je najstariji hagiografski kodeks, pisan latinskim jezikom i karolinškim pismom. Sastoji se od dvaju dijelova jer je »pravom« karolinškom Pasionalu,¹⁷ koji sadržava mahom pasije, kasnije privezan beneventanski dodatak, koji sadrži *Raspravu o 119. psalmu sv. Jeronima* (fragment) i *Vita Marie Egipciace (Životopis Marije Egipatske)*.¹⁸ Beneventanski dio je posvetnom zabilješkom đakona Majona na f.259r¹⁹ najstariji pouzdano datirani i ubicirani cjeloviti literarni tekst u hrvatskoj književnosti,²⁰ a njezin spomenuti prepisivač zasada je najstariji poznati skriptor i iluminator.²¹ Za razliku od toga dijela MR 164, u karolinškom se dijelu ne nalazi nikakav trag o njegovu prepisivaču i mjestu nastanka, a upravo su ta pitanja dosada najviše plijenila pažnju navedenih autora.

Pasional je pergamentni kodeks relativno velikih dimenzija, 388x282mm, koji prema tome sudeći, nije bio namijenjen svakodnevnom prijenosu, a možda ni svakodnevnom korištenju. Opseg mu je 266f. Od toga broja, karolinški dio obuhvaća f.256, tekst je i s lijeve i s desne strane ispisan crnilom u dva stupca od cca 45 redova. Iluminacija kodeksa svodi se na iluminaciju inicijala, dok minijatura nema. Inicijali su iluminirani biljnim i geometrijskim motivima, a samo je jedan inicijal oblikovan zoomorfnim motivom (inicijal *L/egimus/*,

¹⁴ Lucija KREŠIĆ, *Jezično-paleografska analiza kodeksa Passionale MR 164*, Zagreb, 2015., doktorska disertacija. Pod izrazom „neposvjedočeno“, mislimo na zapise na mekim materijalima.

¹⁵ *Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis* (BHL), izdano u Bruxellesu u dva volumena (T.IA-I objavljen je 1898-1899, a T.II K-Z 1900-1901).

¹⁶ Usp. potpuni kodikološki opis kod L. KREŠIĆ, *Jezično-paleografska analiza*, str. 41-62.

¹⁷ Termin »karolinški pasional« uvodi Novak, »Pojava i proširenje karolinške minuskule u Dalmaciji«, str. 44, a Krešić, *Jezično-paleografska analiza*, u svojem radu ga zadržava. Tim izrazom misli se isključivo na »pravi« pasional pisan karolinom koji obuhvaća hagiografske tekstove f.1r-257r. Za razliku od toga, u uporabi je termin »beneventanski privez« kojim se označava naknadno privezani Životopis Marije Egipatske.

¹⁸ Literarnim aspektom Životopisa Marije Egipatske bavio se Milovan TATARIN, *Bludnica i svetica: starohrvatska legenda o Mariji Egipćanki*, /s. n./, Zagreb, 2003.

¹⁹ Prijepis zabilješke glasi: *Arbiter eterne, solus mirum qui finxerat globum, iube hunc uolumen tuo sacro sereno aspicere uultu, quod pro suam adque suis debita obtulit domno Paulus uenerabilis archiepiscopus hoc librum psalmodum, ad laudem sanctorum martyrum Domnii, Anastasii atque sanctorum Cosmas et Damiani. Sed et uos quoque studiosi lectores obnix precamur, ut cuique manu uenerit in uestris precibus me comemoretis. »Rex regum« dicite cunti, »Christe Deus abde ei scelus.« Me simul infimus diacono Maioni scriptore ut et uos Deum habeatis adiutorem et in eum feliciter letetis. Amen.*

²⁰ Usp. R. KATIČIĆ, *Litterarum studia*, str. 465.

²¹ Tako misli i Anđelko BADURINA, 1983:22.

kojim počinje blagdan Svih svetih na f.230v, izrađen je, prema nekim mišljenjima, u obliku mitološke zvijeri grifona²²). Karolinškom Pasionalu slijedi beneventanski fragment na f.258-f.266, također ispisan crnilom u dva stupca po cca 36 redova. U tom su dijelu oslikana tek dva inicijala (*F*, *A*). Pretpostavlja se da su ta dva dijela bila uvezana zbog sličnosti sadržaja, gotovo jednakih kodikoloških značajka i težnje da se očuva beneventanski fragment, koji bi u suprotnome, bez priveza drugom kodeksu, zasigurno bio izgubljen. Opaža se da Pasionalu nedostaje tekst o Mariji Egipatskoj, a u tom tekstu podjednako je zastupljen i lik redovnika Zosima, pa je, što se tiče sadržajnog dijela, Pasiona upravo dopunjen beneventanskim tekstovima. Čitav kodeks je u jako dobrom stanju očuvanosti, nema tragova vlage ili štetočina. Uvez je novijega datuma i pretpostavlja se da ga je dobio u 17. stoljeću, kada je biskup Mikulić dao ponovno uvezati sve metropolitanske knjige.²³ Folijacija je pravilna, i utvrđeno je da je Gregoryjevo pravilo o slaganju folija dobro poštovano.²⁴ Međutim, postoje odlomci koje bi trebalo prenumerirati jer su folije ispremiježane, a takav nemaran uvez primijetili smo i u karolinškom i u beneventanskom dijelu.

Sadržaj Pasionala

Pasiona pisan karolinom može se okarakterizirati kao hagiografsko djelo, vjerojatno namijenjeno javnim i/ili privatnim čitanjima, ali ne i liturgiji. Sam naziv *Pasiona* označava zbirku pasija, mučeničkih legenda, primjera svetaca, mirakula, gesta, djela, vizija o zagrobnom životu i sličnih tekstova.²⁵ Takvi su tekstovi dio crkveno-pripo-

²² Da se radi o grifonu u obliku slova *L*, primijetio je ranije autoritet na području iluminacije rukopisa Anđelko BADURINA, *Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj*, Zagreb, 1995, str.103. Takav stav prenijeli su svi kasniji istraživači Pasionala. Međutim, postoje mišljenja koja govore da je riječ o romanički stiliziranom psu, kojemu se mogu naći slični iz 11. i 12. stoljeća (iz recenzije).

²³ Vladimir MAGIĆ, 2007:153.

²⁴ O Gregoryjevu pravilu slaganja folija usp. Ivan ŠAŠKO, *Zagrebački pontifikal MR 124 (Metropolitanska knjižnica u Zagrebu, MR 124): Diplomatičko izdanje rukopisa i prikaz liturgijskoga ozračja*, Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije »Tkalčić«, Zagreb, 2005, str. 43. Preglednu grafičku demonstraciju tog pravila usp. Raymond CLEMENS – Timothy GRAHAM, *Introduction to Manuscript Studies*, Cornell University Press, Ithaca – London, 2007., str. 15; Mateo ŽAGAR, *Grafologijevistika srednjovjekovnih tekstova*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007., str. 192, 208, 211; Christophor HAMEL DE, *Medieval craftsmen: Scribes and Illuminators*. British Museum Press, London, 1992., str. 19.

²⁵ Hagiografija je dvoznačan termin kojim se obilježavaju i izvori o životima svetaca a ujedno i književna vrsta koja ih napose proučava. Temelje za znanstveno proučavanje hagiografije postavilo je udruženje bolandista u prvoj polovici 17. stoljeća. Bollandisti, *Société des bollandistes* (URL: <http://www.kbr.be/~socboll/>) nazvani su prema svojem osnivaču Jeanu Bollandu (Bollandus, 1596.–1665.) i prvotno su okupljali isusovce, a bave se izdavanjem i obradom hagiografskih vrela. Njihova važna publikacija je *Acta sanctorum* (AASS, online URL: <http://www.roger-pearse.com/weblog/2012/06/19/volumes-of-the-acta-sanctorum-online/>, URL: <http://www.kbr.be/~socboll/OR-ActaSanctorumDatabase.php>), edicija objavljena u šezdeset i osam tomova u Antwerpenu i Bruxellesu (prvi tom otisnut je 1643.). Bollandisti su 1882. započeli s objavljivanjem časopisa *Analecta Bollandiana* posvećenim kritičkom proučavanju hagiografija, koji izlazi dvaput godišnje. Nezaobilazan je i njihov priručnik *Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis* (BHL), otisnut u Bruxellesu u dva volumena (T.I.A-I objavljen je 1898.–1899., a T.II K-Z 1900.–1901.). Ostali važni hagiografski priručnici su: *Bibliotheca sanctorum*, Roma, 1995.–2000.; Bonino MOMBRIZIO, *Sanctuarium seu Vitae sanctorum*, Paris, 1910.; *The Roman Martyrology*, John Murphy Company, Baltimore, 1916.; Hippolyte DELEHAYE, *The Legends of the Saints: an Introduction to Hagiography*, Longmans, Green and co, London, 1907.

vjedne proze²⁶ i nisu namijenjeni javnim crkvenim obredima. Unatoč tomu, u Pasionalu postoje tragovi u vidu marginalnih zapisa uz pojedine blagdane (primjerice, uz blagdan Bogojavljenja, sv. Nikole, Uznesenja Blažene Djevice Marije, koji posjeduje najviše intervencija i gdje na desnoj strani piše »*feria sancta*«) i koji daju naslutiti da su neki tekstovi bili čitani u određenim javnim prigodama. Pasional osim pasija, sadrži i tekstove iz evanđelja, propovijedi, govore i psalme uz odabrane datume, pa bi se i na temelju toga mogli izvući gornji zaključci. Tekstovi se nižu *per circulum anni*, počevši od sv. Andrije do sv. Klementa pape. Sadržano je sedamdeset i pet tekstova pasija, na čast (popis pasija poredan kronološki prema gregorijanskom kalendaru): sv. Andrija (30. 11., BHL 428), sv. Amsan (1. 12., BHL 515), sv. Barbara (4. 12., BHL 917), sv. Sabin (7. 12., BHL 7452), sv. Lucija (13. 12., BHL 4992), sv. Toma (21. 12., BHL 8136), sv. Viktorija i sv. Anatolija (23. 12., BHL 8591), sv. Grgur (23. 12., BHL 3677), sv. Stjepan prvomučenik (26. 12., BHL 7851), sv. Ivan (27. 12., BHL 4320), Nevina dječica (28. 12.), sv. Feliks iz Nole (14. 1.), sv. Marcel papa (16. 1.), sv. Marija, Marta, Audifaks i Abak (19. 1., BHL 5543), sv. Fabijan i Sebastijan (20. 1., BHL 7543), sv. Agneza (21. 1., BHL 156), sv. Vinko (22. 1., BHL 8630/8631β, inc/exp), sv. Sever (1. 2., BHL 7685), sv. Blaž (3. 2., BHL 1370), sv. Agata (5. 2., BHL 133/134), sv. Valentin (14. 2., BHL 8460), Četrdesetorica mučenika (10. 3., BHL 7537), sv. Marko evanđelist (25. 4., BHL 5276), sv. Filip apostol (1. 5., BHL 6813/6814), sv. Jakov apostol (1. 5., BHL 4087/4093, inc/exp), sv. Aleksandar, Event i Teodol (3. 5., BHL 266), sv. Gordijan i Epimah (11. 5., BHL 3612), sv. Kristina (11. 5., BHL 1750), sv. Pankracije (12. 5., BHL 6423), sv. Nerej i Ahilej (12. 5., BHL 6058) sv. Petronila i Felikula (30. 5., BHL 6061 β), sv. Marcelin i Petar (2. 6, BHL 5231), sv. Erazmo (2. 6., BHL 2578), sv. Justin, Virijan i drugovi (3. 6., BHL 4583), sv. Laurentin i Pergentin (3. 6., BHL 6632), sv. Primo i Felicijan (10. 6., BHL 6922), sv. Vid i Modest (15. 6., BHL 8712), sv. Kvirik i Julita (16. 6., BHL 1809, 1810), sv. Ivan i Pavao (26. 6., BHL 3236/3238), sv. Petar i Pavao apostoli (29. 6., BHL 6657/6658), sv. Proces i Marcinijan (2. 7., BHL 6947), sv. Rufina i Sekunda (10. 7., BHL 7359), sv. Felicita i njezinih sedam sinova (10. 7., BHL 2853), sv. Viktorin (22. 7.), sv. Eutik, Viktorin i Maro (22. 7., BHL 6063/6064, inc/exp), sv. Apolinar (23. 7., BHL 623), sv. Jakov Zebedejev, apostol (25. 7., BHL 4057), sv. Kristofor (25. 7., BHL 1771), sv. Gervazije i Proatzije (26. 7., BHL 3514), sv. Nazar i Celzo (28. 7., BHL 6039), sv. Feliks, Simplicija, Faustina i Beatricija (29. 7., BHL 7790), sv. Feliks (29. 7., BHL 2857), sv. Flora i Lucila (29. 7., BHL 5017), Sedam braće Makabejaca (1. 8., BHL 5107), sv. Siksto biskup,

Značajne prinose poznavanju hagiografije i kršćanske književnosti kod nas dali su: Tomislav Janko ŠAGI BUNIĆ, *Povijest kršćanske literature*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1976.; Stanko ANDRIĆ, *Čudesna svetoga Ivana Kapistrana: povijesna i tekstualna analiza*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje – Matica hrvatska Osijek, Slavonski Brod – Osijek, 1999.; Ana MARINKOVIĆ – Trpimir VEDRIŠ, *Kultovi u kontekstu*, Leykam, 2008.; John S. OTT, Trpimir VEDRIŠ, *Saintly Bishops and Bishop's Saint's*, Leykam, Zagreb, 2012.

²⁶ Eduard HERCIGONJA, *Srednjovjekovna književnost u Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 2, Liber – Mladost, Zagreb, 1975., str. 44.

Felikisimus i Agapit (6. 8., BHL 7801), sv. Donat i Hilarijan (7. 8., BHL 2294), sv. Lovro (10. 8., BHL 4756/4753, inc/exp), sv. Hipolit (13. 8., BHL 3961), sv. Euzebij (14. 8., BHL 2740), sv. Sabina (29. 8., BHL 7407), sv. Hadrijan (8. 9., BHL 3744), sv. Kornelije papa (14. 9., BHL 1958), sv. Ciprijan (14. 9.), sv. Lucija i Geminijan (16. 9., BHL 4985), sv. Matej, apostol i evanđelist (21. 9., BHL 5690), sv. Bartolomej (24. 8., BHL 1001/1002, inc/exp), sv. Justina i Ciprijan (26. 9., BHL 2047/2050, inc/exp), sv. Šimun apostol i Juda (28. 10., BHL 7749/7750), sv. Cezar (1. 11., BHL 1511), Četvorica ovjenčanih (8. 11., BHL 1836), sv. Teodor (9. 11., BHL 8077), sv. Menas (11. 11., BHL 5921), sv. Cecilija (22. 11., BHL 1495), sv. Klement papa (23. 11., BHL 1848). Utvrđeno je da sv. Feliks ima pasiju i *acta*, a *miracula* i pasiju sv. Kvirik i Julita (16. 6., BHL 1809, 1810). *Gesta* imaju sv. Luka (18. 10., BHL 4974) i arkandeo Mihael (tekst *Apparitio in Monte Gargano*, BHL 5948), a *vita* sv. Martin (11. 11., BHL 5610), sv. Nikola (6. 12., BHL 6105) i sv. Silvestar (31. 12., BHL 7726). Čašćeno je jedanaest blagdana s popratnim govorima, propovijedima i/ili tekstovima iz evanđelja: *Natiuitas Domini Nostri Iesu Christi* (Božić, 25. 12.), *Epiphania* (Bogojavljenje, 6. 1.), *Impurificatio Sanctae Mariae* (Svijećnica, 2. 2.), *Inuentio Sanctae Crucis* (Našašće Sv. Križa, 3. 5., BHL 4170b/4169 inc/exp), *Natiuitas Sancti Iohannis Baptistae* (Rođenje sv. Ivana Krstitelja, 24. 6.), *Sermo de Inuentione corporis sancti Stephani Protomartyr et Gamalihelis, quorum in Actibus Apostolorum nominatus est, et Nichodemi qui in Euangelio scriptum est.* (Govor o pronalasku tijela sv. Stjepana prvomučenika i Gamalihela, 3. 8.), *Sermo de Aruptione Sanctae Mariae Virginis* (Uznesenje Blažene Djevice Marije, 15. 8.), *Decollatio Sancti Iohannis Baptistae* (Glavosijek Ivana Krstitelja, 29. 8.), *Sermo de Natiuitate Sancte Mariae Virginis* (Rođenje Blažene Djevice Marije, 8. 9.), *Exaltatio Sanctae Crucis* (Uzdignuće Sv. Križa, 14. 9., BHL 4178), *Festiuitas Omnium Sanctorum* (Blagdan Svih svetih, 1. 11.).²⁷

Što se tiče zastupljenosti lokaliteta podrijetla svetaca, očekivano se pokazuje da je rimsko područje najviše zastupljeno (otprilike 40% svetačkih imena). Potom u podjednakim omjerima slijedi toskansko (Amsan,²⁸ Laurentin i Pergentin, Donat i Hilarijan te Kristina), ravensko (Sever, Apolinar, Gervazije i Protazije, Vitalij i Valerija) i umbrijsko (Valentin, Justin, Virijan, Grgur i Sabin) područje. Svako navedeno područje, i toskansko, i ravensko, i umbrijsko, zastupljeno je svojim patronom (sv. Donat, sv. Apolinar, sv. Valentin). Slijedi milansko (Sebastijan, Nazar i Celzo) i kampanijsko (Feliks, Erazmo i Cezar) područje. Sv. Feliks je zaštitnik grada Nole u Kampaniji. Dakle, prema dosadašnjim nalazima, u sanktoralu Pasionala čitaju se tekstovi četiriju gradskih zaštitnika: Apolinar (Ravena), Feliks (Kampanija), Donat (Toskana) i Valentin (Umbrija).

Dosadašnja istraživanja svetačkoga kalendara Pasionala također su upućivala na talijanska područja, a sugerirali su ih Kniewald (sjevernotalijanska područja, misleći pod tim

²⁷ Usp. za detaljniji sadržaj prema folijaciji L. KREŠIĆ, *Jezično-paleografska analiza*, str. 63–98.

²⁸ Ivanka PETROVIĆ, »L'hagiographie latine et vernaculaire«, str. 224, 225, spominje sv. Amsana i sv. Maksimu (između ostalih) kao svece koji povezuju Pasiona s centralnom Italijom. Međutim, treba uočiti da sv. Maksima nije titularka pasije kao što Petrović navodi, nego se samo spominje unutar teksta. Pasija je posvećena isključivo sv. Amsanu.

na Toskanu) i Petrović (područja centralne Italije i južnotalijanska područja).²⁹ Uz rimska i ostala talijanska područja, izdvajamo maloazijska, azijska i afrička područja, koja su mahom vezivana uz imena apostola budući da su oni u tim krajevima osnivali prve Crkve i radili na pokrštanju. Primjerice, afrička Etiopija spominje se u kontekstu djelovanja sv. Mateja, koji je ondje, prema predaji, i umro. Dalje, zabilježeno je i čašćenje dvaju španjolskih svetaca, iako oni u principu pripadaju općem mediteranskom sanktoralu. To su sv. Vinko, zaštitnik Zaragoze u Španjolskoj, i sv. Jakov (stariji) apostol, koji je zaštitnik cijele Španjolske. Uz sjeverne europske lokalitete vezujemo samo dva imena iz Pasionala: sv. Martin iz Toursa, koji je zaštitnik Francuske i sv. Grgur iz Toursa (kao hagiograf i autor mirakula sv. Klementa pape na f.256r *Expositio Gregorii Episcopi Tironensis Ecclesiae de miraculis beati Clementi martiris*).³⁰ Analizom se došlo i do nekih tzv. *egzotičnih* kultova. Tako je zabilježeno čašćenje sv. Ciprijana biskupa, podrijetlom iz Kartage, koji se slavi 14. 9. Potom, sv. Menas podrijetlom iz Aleksandrije, koje je potvrđeno i na Marusincu kraj Splita,³¹ a sadrži pasiju 11. 11. Zapisana je i pasija sv. Teodora (9. 11.), spaljenog vojnika iz Amasije na Pontu. Prisuje tih svetaca svjedoči o jakom utjecaju afričkih i istočnih kultova na priobalna jadranska područja,³² što se može potvrditi i u činjenici da je Pasionalu naknadno privezan Životopis Marije Egipatske, u kojem je i spomen na redovnika sv. Zosima, koji se slavi 4. 4.

U Pasionalu se časti spomen na nekoliko đakona, a tekstu ih se više njih spominje, potom četiri prezbitera te sedam biskupa i sedam papa. Ujedno, primjećuje se da sanktoral ne sadrži *ni jedno vodeće* ime splitsko-salonitanske hagiografske predaje, što je gorljivo zastupao V. Novak u svojim radovima preko morfologije karolinških slova. Toj tvrdnji je išla u prilog i činjenica što je beneventanski privez napisan u Splitu. Odnosno, u Pasionalu su izostala čašćenja sv. Dujma, zaštitnika Splita, kao i sv. Kuzme i Damjana, sv. Anastazija i sv. Septimija.³³

Svi hagiografski tekstovi u Pasionalu objavljeni su tiskom, ali ne pod imenom *Pasionala*. Hagiograf i filolog Bonino Mombrizio kasnije ih je skupio, što u bližim i ispravnijim, što u nešto lošijim čitanjima i redakcijama, te zajedno s mnogim drugim životopisima

²⁹ D. KNIEWALD, »Zagrebački liturgijski kodeksi XI.-XV. stoljeća«, str. 106; I. PETROVIĆ, 1997:331; I. PETROVIĆ, »L'hagiographie, latine et vernaculaire«, str. 224, 225.

³⁰ O sv. Grguru iz Toursa može se vidjeti opširnije na <http://www.newadvent.org/cathen/07018b.htm> (4. 10. 2013.). Ukratko, bio je biskup, teolog, povjesničar i hagiograf. Poznata djela su *Historiae libri X* i *Miracula et opera minora*, a u posljednjoj se od četiriju knjiga bavi životopisom sv. Martina Turskoga, o čemu na mrežnim stranicama postoji bogata literatura u brojnim izdanjima i prijevodima.

³¹ Prisutnost relikvija aleksandrijskog mučenika Menasa na groblju Marusincu potvrđuje Eynar DYGGEVE, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, str. 64 (prema Hippolyte DELEHAYE, 1899:404, H. DELEHAYE, »Saints d'Istrie et de Dalmatie«, *Analecta Bollandiana*, T.18, fasc.4, /s. n./, Bruxellis, str. 14); a zatim i I. PETROVIĆ, 2000:323.

³² Opširnije v. I. PETROVIĆ, 2000:323.

³³ O najranijim kultovima, njihovu razvoju i posvjedočenim hagonimima na splitsko-salonitanskom području vidi opširnije u: Marina MARASOVIĆ ALUJEVIĆ, »Hagionimi srednjovjekovnog Splita« *Starohrvatska prosvjeta*, br. 15, 1985., MHAS, Split str. 269–304; PETROVIĆ, »L'hagiographie latine et vernaculaire«, poglavlje *L'hagiographie de Salone-Split*, str. 191–204; Hippolyte DELEHAYE, »Saints d'Istrie et de Dalmatie«.

svetaca liturgijske godine objavio pod naslovom *Sanctuarium seu Vitae sanctorum*. Prvo izdanje bilo je otisnuto 1478. u Milanu,³⁴ a drugo u Parizu 1910. godine. *Sanctuarium* ili *Vitae sanctorum* zbirka je tekstova prikupljenih i prepisanih s maksimalnom pouzdanošću i uporabljivanih kao izvori kada originali nisu bili neposredno dostupni. Osobito je značajna izjava bolandista u pogledu tih tekstova: »*Boninus Mombritius Mediolanensis duo ingentia volumina edidit, quibus acta Sanctorum complexus est, ut ea in manuscriptis codicibus reperit, ita fideliter, ut ne menda quidem scriptiois correxerit, quae minus iucundam lectionem reddere solent*«, dok se pritom najviše ističe da je Mombrizio u svojim tekstovima obuhvatio i tekst *Acta Sanctorum*, te u konačnici, da ga bolandisti prihvaćaju kao vjerodostojan izvor informacija.³⁵

Hagiološki aspekt: vodeće svetačko ime Pasionala

Budući da navedeni sastav i omjer svetačkih imena u Pasionalu ne odaju ni jedno posebno ime sanktorala niti je opaženo da je Pasiona pisan na čast ili službu određene redovničke zajednice, a time i sveca, pristupilo se drugim umjetničko-tekstualnim obradama kodeksa kako bi se došlo do vodećeg imena Pasionala.

Inicijali karolinškog dijela oslikani su na dva načina: biljnom i pleternom ornamentikom. Iluminirano je devedeset i devet inicijala. Od toga broja njih je sedamdeset iluminirano biljnom ornamentikom, dvadeset i osam pleternom, a jedan zoomorfnom ornamentikom. Budući da je iluminacija inicijala kompleksno povezana s početkom teksta, zaključujemo da su inicijali vjerojatno nastajali paralelno s tekstem. O iluminaciji Pasionala i beneventanskog priveza dosta se raspravljalo, ali diskusija nije dobila zaključak. Kniewald je najprije primijetio da (1940e) inicijali odaju dvije ruke.³⁶ Nešto kasnije (1944e) ispravio je mišljenje, rekavši da se radi o dva tipa inicijala.³⁷ Viktor Novak kasnije zapaža da je Kniewald bio u pravu, ali zamjera što taj liturgičar kao dobar poznavatelj knjižne umjetnosti nije ocijenio ni stil inicijala ni vrijeme kad su mogli biti izvedeni.³⁸ Ipak, nije jasno je li Kniewald mislio na dva pisara ili na dva tipa inicijala koje je mogao načiniti i jedan iluminator. Nakon tih rasprava više se nije preciziralo o broju pisara, tako da je to pitanje još otvoreno. Ni A. Badurina, vrsni poznavatelj iluminacije, koji se u svojim radovima često osvrtao na Pasiona u kontekstu stare iluminirane građe, ne precizira broj pisara ni iluminatora. Međutim, naša paleografska analiza ne pokazuje da u Pasionalu ima tragova više od jednog pisara, koji je po svoj prilici bio i iluminator. Boje koje su se koristile su crvena, plava i zelena u nijansama te ljubičasta, koju je iluminator očito dobivao miješanjem plave i crvene. Crvena se koristila za naslove, dok je tekst ispisan crnom tintom. Ukrasi su

³⁴ »Indice generale degli incunaboli delle Biblioteche d'Italia.« La libreria dello stato, Roma, 1943, 6690. Prema zabilješki na f.358v II. volumena primjerka koji posjeduje Biblioteca dell'Università Cattolica di Milano, saznaje se da je *Sanctuarium* prvi put otisnut prije 14. 9. 1478. godine.

³⁵ Usp. http://www.treccani.it/enciclopedia/bonino-mombrizio_%28Dizionario-Biografico%29/ (4. 11. 2013.).

³⁶ D. KNIEWALD, »Zagrebački liturgijski kodeksi XI.-XV. stoljeća«, str. 105.

³⁷ D. KNIEWALD, »Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa«, str. 15.

³⁸ V. NOVAK, »Pojava i proširenje karolinške minuskule u Dalmaciji«, str. 46.

formirani u obliku vitica, pruga, povijuša, pletera i raznih geometrijskih ukrasa (krugovi, rombovi). Što se tiče uresa na inicijalima, uglavnom je riječ o povijušama, viticama, prugama, pleterima i raznim geometrijskim ukrasima (krugovi ili rombovi), veličine uglavnom od 15 do 20 redaka stupca.

Za određivanje vodećega svetačkog imena upotrijebljena je tzv. Heinzerova metoda selekcije. To je umjetničko-tekstualna analiza kodeksa koju je uveo njemački profesor Felix Heinzer 1984. godine a preuzela Breko Kustura,³⁹ i u literaturi je predstavljena kao općenito uspješna i pouzdana. Heinzerova metoda je hijerarhijska i svodi se na selekciju slojeva sanktorala (statičnih datuma liturgijske godine) od općih do posebnih, odnosno od zajedničkih do lokalnih, te na odabir značajnog svetačkog imena kao vodećeg sveca (*der Leitheilige*),⁴⁰ »koje je u kontekstu traganja za mjestom uporabe ili nastanka nekog srednjovjekovnog sakramentara najvažnija karakteristika«⁴¹.

Pregled inicijala u Pionalu Heinzerovom metodom i analiza odnosa tekst – inicijal učinjeni su uz pomoć nekoliko parametara: inicijal, veličina inicijala, općeniti motiv iluminacije inicijala i motiv krune. Utvrđeno je da je karakterističan inicijal za Pional, inicijal *P*, što se može objasniti time da tim slovom počinje riječ *passio*, koja je okosnica Pionala. Pisar je vjerojatno držao da bi je trebalo istaknuti, ali prilikom pisanja pisar je isticao to slovo i na drugim mjestima mimo riječi *passio*. Slovo *P* je na taj način najviše istaknuto u blagdanu Božića (*Primo tempore alleluata est terra ...*), kod sv. Valentina (*Propheta loquitur ad Deum...*) i sv. Filipa (*Philippus apostolus qui interpretatur ...*).

Potom, opći i gotovo nezaobilazan kriterij jest veličina inicijala. Najveći su *P*-inicijali: pasija sv. Andrije na prvoj foliji, blagdan Božića i pasija sv. Filipa. Od svetaca koji nisu apostoli ili evanđelisti, najistaknutiji je inicijal pasije sv. Apolinara, a potom slijedi inicijal sv. Valentina. Podjednako tako, izuzmemo li Božić, zastupljeni su i slojevi lokalnih svetaca u Pionalu: ravenska regija i umbrijska, odnosno centralna Italija.

Nadalje, poslužili smo se i omjerom florealnih naspram pleternih inicijala. Svi su inicijali u različitim omjerima oslikani i jednim i drugim motivima, osim inicijala *I*, koji se pojavljuje oslikan pleternim ukrasima tek jednom kada otvara pasiju sv. Apolinara. U svih šesnaest drugih tekstova, inicijal je urešen biljnim motivima.

Konačno, motiv po kojemu možemo učiniti određenu znakovitu selekciju inicijala jest razrađena bojom ispunjena kruna. Takvo što ima vrh inicijala kojim počinje tekst Božića, pasija sv. Apolinara i pasija sv. Valentina.

Možemo istaknuti da su rezultati Heinzerove metode u Pionalu sljedeći: najistaknutiji i najkarakterističniji inicijal jest inicijal *P* na f.XXXr, koji otvara blagdan Božića, visine cca 45 redaka. Slovo je ispunjeno jarkocrveno-modrim pravokutnicima koji se završavaju u tamnoj kruni, a oblikovani su pleternom ornamentikom vrlo svečanog izgleda. Sljedeći

³⁹ Usp. H. BREKO KUSTURA, 2012: 65, 67; Felix HEINZER, »Aspekte der Katalogisierung liturgischer Handschriften, Erfahrungen bei der Bearbeitung des Bestandes St. Peter perg. Der Badischen Landesbibliothek Karlsruhe«, *Codices manuscripti*, god. 10, sv. 3, 1984., str. 98–105.

⁴⁰ Prema H. BREKO KUSTURA, 2012: 14, 65.

⁴¹ Usp. *Isto*, str. 14.

inicijal jest inicijal *I* na f.156r, koji uvodi u pasiju sv. Apolinara, zaštitnika Ravene. Inicijal je dug cca 40-ak redaka, stup slova ispunjen je pravokutnicima i pleternom ornamentikom u nijansama crvene boje koji se završavaju u kruni tamnocrvene boje. Inicijal je izdvojen od ostalih *I* inicijala jer je jedini među njima iluminiran geometrijsko-pletrenom tehnikom u omjeru 1:16, dok su ostali oslikani florealnim motivima. Potom slijedi ponovno inicijal *P* na f.97r, koji otvara pasiju sv. Valentina, zaštitnika Interamne (danas Terni u Umbriji). Inicijal je dug cca 20-ak redova, stup slova ispunjen je pravokutnicima i pleternom ornamentikom jarkocrvene, modre i ljubičaste boje koji se završavaju u kruni svijetloljubičaste i jarkocrvene boje.

Sant'Apollinare Nuovo u Raveni

Rezultatima Heinzerove metode, koji potpuno nadopunjavaju i slijede sadržajnu analizu Pasionala, utvrdili su se i stupnjevali hagiološki slojevi Pasionala. Sv. Apolinar je zaštitnik grada Ravene i slavi se 23. 7.⁴² Tom svecu u Raveni posvećene su dvije crkve, bazilika Sant'Apollinare Nuovo⁴³ i Sant'Apollinare in Classe. U prvoj se čuvaju posmrtni ostatci sv. Apolinara, koji su onamo preneseni 856. godine. Dotad, bazilika je bila posvećena sv. Martinu Turskome,⁴⁴ čija je pasija također zapisana u Pasionalu (f.243r – f.247r). Ranokršćanska bazilika Sant'Apollinare Nuovo osobito je značajna po svojim bizantinskim mozaicima.⁴⁵ Posebno su upečatljive procesije mučenika s lijeve i s desne strane broda. Mozaici s lijeve strane prikazuju procesiju djevoja mučenica, njih dvadeset i dvije. Predvođene su svetim trima kraljevima: Eufimija (Halcedon), Pelagija (Antiohija), Agata (Rim), Agneza (Rim), Eulalija (Barcelona), Cecilija (Rim), Lucija (Rim), Krispina (Rim), Vale-

⁴² Štovanje sv. Apolinara potvrđuju RM, 217 i BHL 623. O samom svecu može se opširnije pročitati kod Andreas AGNELUS, *Liber pontificalis*, Typis Antonii Capponii Impressoris Episcopalis, Modena, 1708.

⁴³ O ravenskoj povijesti, kulturi, umjetnosti na prijelazu iz antike u srednji vijek pisala je Deborah MAUSKOPF DELIYANNIS, *Ravenna in late antiquity*, Cambridge, 2009. Vidi i URL: <http://www.newadvent.org/cathen/12662b.htm> (27. 9. 2013.).

⁴⁴ D. M. DELIYANNIS, *Ravenna in late antiquity*, str. 243.

⁴⁵ O bizantinskoj i ranosrednjovjekovnoj umjetnosti, kao i o ranokršćanskoj, postoji obimna literatura: John BECKWITH, *Early Christian and Byzantine Art*, Yale University Press, New Haven, 1986.; Robin CORMACK, *Byzantine Art*, Oxford University Press, Oxford, 2000.; Lawrence NESS, *Early Medieval Art*, Oxford University Press, Oxford, 2002.; James Allan STEWART EVANS, *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire*, Greenwood Press, cop. Westport, 2005.; o istraživanju, valorizaciji i promoviranju talijanskih mozaika konzultirati mrežne stranice: *Centro Internazionale di Documentazione sul Mosaico* <http://www.mosaicoravenna.it/index.php> (2. 10. 2013.).

Izuzetan doprinos proučavanju ranokršćanskih lokaliteta i njihove umjetnosti, posebice Salone, dao je danski arheolog i arhitekt Ejnar DYGGVE, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Književni krug, Split, 1996., koji prvi definira što je to *adriobizantizam*, ali i daje veoma značajnu paralelnu ravensko-salonitanske arhitekture i umjetnosti: »Konačno, kasnije, u 5. i 6. st, dolazi veoma plodan period koji se poklapa s onim što sam nazvao adriobizantizmom. Ako bismo željeli dobiti sliku kako su u tom periodu izgledale bazilike, valja samo prijeći preko mora do vrlo blizoga grada Ravene, gdje su zahvaljujući pogodnim uvjetima sačuvane mnogobrojne crkve iz istog vremena. Nalazi u Saloni pokazuju da su tadašnji ukrasi i crkveni inventar identični po tipu i stilu građevinama u Raveni. Izrađena je od istoga materijala: štukatura, zidnih slikarija, mozaika, dalmatinskog vapnenca, a zatim su mnogi vrlo lijepi ukrasi načinjeni od importiranog mramora iz prokoneških radionica.« Ujedno je Dyggve zaključio da su salonitanske građevine još jedan dokaz uske povezanosti Salone i Ravene u vrijeme procvata tih dvaju gradova u kasnoj antici, str. 50.

rija (Ravena), Vincencija (Afrika (?)⁴⁶ → Ravena), Perpetua (Afrika), Justina (Padova), Felicita (Rim), Anastasija (Sirmija), Darija (Rim) i Emerencijana (Rim), Paulina (Rim), Anatolija (Rim), Viktorija (Rim), Kristina (Tir), Sabina (Rim), Eugenija (Rim).⁴⁷ Mozaici s desne strane prikazuju mučenike, njih dvadeset i šest, i predvodi ih sv. Martin Turski, kao prvi ktitor crkve: Klement papa, Siksto papa, Lovro (Rim), Hipolit papa, Kornelije papa, Ciprijan (Kartaga), Kasijan (Imola), Ivan (Rim), Pavao (Rim), Vitalis (Ravena), Gervazije (Ravena), Protazije (Ravena), Ursicin (Ravena), Namor/Nabor (Milano), Feliks (Milano), Apolinar (Ravena), Sebastijan (Milano), Demiter (Solun), Polikarp, (Smirna, Antiohija), Vinko (Zaragoza), Pankracije (Rim), Sabin (Spoleto), Krizogon (Rim), Proto (Rim) i Hijacint (Rim).⁴⁸

Iz ovoga redoslijeda jasno je da je većina svetaca s mozaika podrijetlom s talijanskog područja (Rim, Ravena i Milano), nekoliko njih pripada sjeverno-afričkom i španjolskom teritoriju, a samo Eufemija, Pelagija, Anastasija, Demetar i Polikarp potječu iz istočnog Mediterana.⁴⁹ Ukoliko se učini usporedba sa svetačkim kalendarom Pasionala, uočljiv je visok postotak zajedničkih imena. Pasionali i povorke mučenika i mučenica u bazilici Sant'Apollinare Nuovo imaju zajedničkih tridesetak imena svetaca, odnosno 62%. Ukoliko se tom broju pridodaju i apostoli, evanđelisti, Blažena Djevica Marija s Djetetom, Isus Krist i arhandeli, dolazi se do zbroja od minimalno četrdeset i pet apostola, evanđelista, sveca i svetica, čije ime možemo naći i na mozaicima bazilike Sant'Apollinare Nuovo, a ekvivalentnu pasiju/tekst pročitati u Pasionalu MR 164.

⁴⁶ D. M. DELIYANNIS, *Ravenna in late antiquity*, str. 168, pod znakom upitnika navela je podatak da mučenica Vincencija potječe s područja Afrike, ali prema MOMBRIZIO, *Sanctuarium*, 1910., ne navodi životopis ni jedne svete iz Afrike. Poznato je da je prvi biskup Ravene, Sever, koji je također spomenut u Pasionalu, imao ženu koja se zvala Vincencija, pa je vjerojatno taj lik prikazan na mozaicima, a o tome razmišlja D. M. DELIYANNIS, *Ravenna in late antiquity*, str. 364, pa je teorija o afričkom podrijetlu mučenice vrlo nejasna.

⁴⁷ Potertana imena su zajednička i Pasionalu.

⁴⁸ Prilagođeno prema D. M. DELIYANNIS, *Ravenna in late antiquity*, str. 167.

E. DYGGVE, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, str. 70, 71, daje odgovor na generalno pitanje o raznolikom podrijetlu svetaca na mozaicima, i takav slučaj drži *oslikavanjem* religijsko-političkih poteza jačanja kršćanstva: »U vrijeme pada Salone rimska se Katolička crkva već dugo vremena osjeća ugroženom i slabom; barbari su prodrli u Panoniju i Norik, a sad i u Istru i provinciju Dalmaciju. Kao granično područje Bizanta i Rima sve su navedene provincije pripadale najvažnijim strateškim zonama papinske stolice. Izgleda da se u toj situaciji lokalni ili, bolje rečeno, regionalni i provincijski mučenici i relikvije svetaca pojavljuju u novom svjetlu, naime kao važni pioniri u religijsko-političkoj igri. Tada se pokušavaju prenijeti relikvije svetaca iz svih ugroženih regija u Italiju i Rim da bi se na taj način ne samo spasile i njima obogatilo, nego i osiguralo da se tamo ukotvi religiozni život izvorne zemlje sveca te tako usmjeri štovanje preostalog stanovništva. Takav slučaj bijaše sa Severinom iz Norika, Kvirinom, Polionom i tzv. Quattuor Coronati (Severus, Severianus, Carpophorus i Victorinus), pa Hermogenom, Donatom, Venustom, Fortunatom, Romulom, Hermagorom iz Panonije i Mauroom iz Istre, a zatim tu su i mnogi salonitanski mučenici iz Dalmacije. Ovima valja dodati također sv. Ćirila i Metoda, slavenske apostole. Prenošenje tih mučenika zapravo je bio religijsko-politički potez da bi se ojačalo kršćanstvo u ugroženim ili već izgubljenim rimskim provincijama, a to proizlazi iz položaja navedenih provincija u sukobima Zapada i Istoka i u svezi je s priznavanjem činjenice da su mučenici i sveci za kršćane tog doba bili čimbenik i siguran oslonac u odnosu na zemaljsko i nebesko postojanje. U skladu s vjerovanjem da se čudotvorna moć nalazi na mjestu gdje se čuvaju relikvije mučenika i težište se *eo ipso* premješta s navedenim relikvijama u Italiju i Rim. To potvrđuje činjenica da su upravo regije otkuda su sveci preneseni ostale uz rimsku Crkvu.«

⁴⁹ Prema D. M. DELIYANNIS, *Ravenna in late antiquity*, str. 168.

Slijedeći navedene postotke, sasvim je moguće razmišljati da je karolinški dio Pasionala nastao na ravenskom području. I ne samo to, nego je bio namijenjen uporabi na tom području i području centralne Italije. Uključuje li ta uporaba i potrebe bazilike Sant'Apollinare Nuovo, zasada u nedostatku preciznijih, datiranih arhivskih dokumenata (primjerice, zapisom o kodeksima nastalima u tom razdoblju na tom području⁵⁰) nije moguće preciznije utvrditi.

Ipak, analiza marginalija na Pasionalu daje pomisliti da je taj kodeks proveo neko vrijeme u bazilici Sant'Apollinare Nuovo, prije negoli je dopremljen u Split. Dobro je poznato da analiza marginalnih zapisa u kodikološkoj disciplini zauzima gotovo središnje, a svakako nezaobilazno mjesto. Velika se pažnja poklanja i analizama marginalnih crteža.⁵¹ Pitamo se kako je srednjovjekovni pisar/čitač mogao shvatiti prazan marginalni prostor? U kontekstu činjenice da je u srednjem vijeku jedan kodeks vrijedio koliko i vinograd, pisari su imali na umu veliku novčanu protuvrijednost pergamene. Stoga se iskorištavao svaki komadić bijele pergamene da se izraze, vizualiziraju i konkretiziraju misli (*voces paginarum*⁵²) koje potiče tekst, pa je tako na praznim rubovima nastajao čitav spektar stvorenja, biljaka, predmeta, pojava. Njihov je zadatak uglavnom bio da naglase tekst pored kojega su unesene, iz čega se jasno i nedvosmisleno zaključuje da takvi crteži nisu uneseni slučajno.⁵³ Dapače, općenit je stav da bi se pogriješilo kada bi se takvi crteži promatrali neovisno ne samo od sadržaja nego i od tadašnje društveno-crkvene stvarnosti.⁵⁴ Što se tiče Pasionala, naglašavamo da taj kodeks ne obiluje crtežima, no to je opet veoma signifikantno za analizu. Postoje tek dva marginalna crteža pronađena na f.87r i f.213v, ali i takvi rijetki opet povezuju Pasiona s Ravennom i bazilikom Sant'Apollinare Nuovo. U toj bazilici jedino je sv. Agneza prikazana sa svojim stalnim atributom – janjetom u pratnji.⁵⁵ Prvi spomenuti crtež na f.87r na kojoj se nalazi pasija sv. Agneze upravo je janje, točni-

⁵⁰ Primjerice, sličan dokument navodi R. KATIČIĆ, *Litterarum studia*, str. 471, prvi očuvan popis knjiga s kraja prve polovice 11. stoljeća iz jedne darovnice bana S., kojom je darovao nekoliko liturgijskih knjiga benediktinskom samostanu sv. Krševana u Zadru. Zapis je na latinskom jeziku i precizno se navode knjige koje su uključene u darovnici: *III libros missales, I passionario, III omelie, duo antiphonaria, II manuale, splalteria(!) III, imnaria II, brebiarium I*.

⁵¹ Postoji bogata strana literatura koja obrađuje značenje marginalnih crteža i marginalija općenito, usp detaljnije: Kathryn KERBY-FULTON – Denise L. DESPRES »*Iconography and the Professional Reader*«, *The Politics of Book Production in the Douce »Piers Plowman«*, University of Minnesota Press, Minneapolis – London, 1999.; M. W. EVANS, *Medieval Drawings*, P. Hamlyn, London, 1969.; Elizabeth SALTER, *English and International: Studies in the Literature, Art, and Patronage of Medieval England*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.; R. CLEMENS – T. GRAHAM, *Introduction to Manuscript Studies*; C. DE HAMMEL, *Medieval craftsmen*. Povrh tih naslova, FULTON i DESPRES donose niz naslova specijaliziranih radova kodikologa i povjesničara umjetnosti koji se bave marginalnim zapisima, sitnim crtežima, iluminacijom, a temeljem kojih su donijeli vrijedne zaključke (usp. str. 205–252).

⁵² K. KERBY-FULTON – D. L. DESPRES, »*Iconography and the Professional Reader*«, str. 122.

⁵³ Vrlo ilustrativan primjer je s inkunabule iz 1477. godine, gdje piše da je neki svećenik u Pisi za vrijeme čitanja zapisivao povijesne fakte koje je pročitao na margine knjige *quoniam huiusmodi modus plurimum memoriae nostrae confert*; prema: K. KERBY-FULTON – D. L. DESPRES, »*Iconography and the Professional Reader*«, str. 69.

⁵⁴ Usp. K. KERBY-FULTON, D. L. DESPRES, »*Iconography and the Professional Reader*«, str. 120, i dalje.

⁵⁵ O višeznačnosti simbola janjeta u kršćanskoj ikonografiji može se pročitati u *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006. (dalje: LILSZK), 62, međutim janje je ujedno redoviti atribut sv. Agneze.

je prikazuje glavu janjeta. Nijedan drugi tekst, osim tog teksta sv. Agneze u Pionalu, nije ilustriran pratećim svetačkim atributom, a tako ni u ravenskoj bazilici. Taj se prikaz sv. Agneze s janjetom drži jednim od najranijih kompozicija te svete u pratnji janjeta.⁵⁶ Sljedeći navedeni crtež na f.213v (pasija sv. Lucije i Geminijana) prikazuje glavu sveca s aureolom,⁵⁷ koja sasvim realno može podsjetiti na lik glave iz povorke mučenika. Iako zasad nema jačih dokaza da su crteži janjeta i glava s aureolom nastali paralelno s nastankom kodeksa, pa čak ni u srednjovjekovno vrijeme, oni nas ipak upućuju na određenu povezanost kodeksa s ravenskom bazilikom.

Prijenos kodeksa

Pitanje prijenosa kodeksa iz Splita u Zagreb nije ostalo neotvoreno, ali se istraživači nisu njime previše zamarali. Nasuprot tomu, pitanje transmisije kodeksa iz Italije na naša područja ostalo je gotovo u potpunosti zanemareno. Prvi istraživač Pionala F. Rački nije diskutirao o mogućnostima dolaska Pionala u Zagreb. Kasnije, V. Novak je shodno svom uvjerenju da su oba dijela MR 164 nastala u Splitu, držao da ga je u Zagreb mogao prenijeti splitski nadbiskup Manases, koji je prije svog boravka u Splitu bio zagrebački biskup u vrijeme Kolomana, a kao takav bio je u kontaktu s mnogim katedralnim dragocjenostima.⁵⁸ Katičić je procijenio da je Pional u 12. stoljeću donesen u Zagreb, a to je povezo sa splitskim nadbiskupom Bernardom (1198. – 1217.), koji je bio rodom iz Perugie i koji je iz Splita putovao u Ugarsku na kanonizaciju kralja Ladislava.⁵⁹

Kao doprinos toj raspravi, može se iznijeti pretpostavka da je Pional u Zagreb mogao donijeti biskup Stjepan II., koji je 1242. godine boravio u Splitu jer je bio izabran za splitskog nadbiskupa, ali se brzo vratio u Zagreb. Na toj poziciji mogao je lako natrag u Zagreb ponijeti sa sobom i Pional. Teško je pomisliti da bi Pional mogao u Zagreb stići na neki drugi način. U kontekstu prijenosa Pionala u Zagreb, najznačajnija je činjenica da je Stjepan II. htio ostvariti (latinsko kulturno) jedinstvo hrvatskih prostora, temeljeno na vezama zagrebačke Crkve i dalmatinskih biskupija, a vrhunac takvih stremljenja jest u 13. stoljeću.⁶⁰ Upravo se u 13. stoljeću, za vladanja toga biskupa, utemeljuje i biskupska kancelarija u Zagrebu te zagrebački kaptol postaje *locus credibilis*.⁶¹ Tek stoljeće kasnije Pional će se prvi put pojaviti jasno zabilježen u prvom imovniku knjižnice Metropolitana iz 1394. godine, sljedećim navodom: »Item liber de passionibus(!) sanctorum in magno volumine cum asseribus sine coreo et incipit cum capitali Passio beati Andreae apostoli

⁵⁶ O temeljnim pojmovima ikonografske analize vidi opširnije u: LILSZK, 14.

⁵⁷ O simbolu aureole unutar kršćanske ikonografije vidi: LILSZK, 61.

⁵⁸ V. NOVAK, »Pojava i proširenje karolinške minuskule u Dalmaciji«, str. 47.

⁵⁹ R. KATIČIĆ, *Litterarum studia*, str. 470. No, to nisu Katičićeva razmišljanja, on se poziva na: D. KNIEWALD, »Zagrebački liturgijski kodeksi XI.-XV. stoljeća«, str. 106, 107 i »Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa«, str. 15, kao i na A. BADURINA, *Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj*, str. 103.

⁶⁰ Usp. Stjepan DAMJANOVIĆ, Trojezična i tropismena književnost hrvatskoga srednjovjekovlja. Kultura, znanost, umjetnost, u: *Povijest Hrvata: prva knjiga, srednji vijek*, Školska knjiga, Zagreb, 2003., str. 295, 296.

⁶¹ Tomislav RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Školska knjiga, Zagreb, 2007., str. 302.

cum magna litera(!) in cenubrio [...] scripta«, što je opis koji vjerno odgovara Pasionalu.⁶² Možemo pretpostaviti da je u tom gluhom periodu do 1394. godine, iz kojih nemamo vijesti o metropolitanskom fondu, Pasional ipak neopaženo bio ondje, tvoreći tako jezgru najvrjednijeg fonda hrvatskih rukopisa.

Zaključak

Radom se pokušao osvijetliti kulturni kontekst nastanka našega najstarijega hagiografskog rukopisa, a ujedno i najstarijega rukopisa Zagrebačke nadbiskupije, Pasionala MR 164. Analiza sadržaja utvrdila je da je riječ o hagiografskom ostvarenju pisanom latinskim jezikom i karolinom karakterističnom za 10. stoljeće, kojemu je kasnije privezan beneventanski literarni fragment: *Rasprava o 119. psalmu sv. Jeronima* (fragment) i *Vita Marie Egipciace (Životopis Marije Egipatske)*, najvjerojatnije s namjerom da se spriječi njegovo kasnije propadanje. Za razliku od beneventanskog teksta, koji je napisao đakon Majon po nalogu nadbiskupa Pavla u prvim desetljećima 11. stoljeća, što se zna iz posvetne zabilješke, karolinški Pasional nije ubiciran ni datiran. Većinu karolinškog teksta čine pasije, uz dodatke svetopisamskih odlomaka i lekcija. Sudeći prema hagiološkom sadržaju Pasionala, taj je kodeks nastao u Raveni. Pretpostavlja se da je već svojim nastankom, a osobito i kasnijom uporabom, kodeks moguće izravno dovesti u vezu s potrebama bazilike Sant'Apollinare Nuovo, jer je utvrđen bogat zajednički sloj hagionima te bazilike sa sanktoralom Pasionala. Tekstološko-umjetnička analiza G. Heinzera, detaljnije objašnjena u tekstu rada, kao vodeće svetačko ime Pasionala ekscerpivala je ime sv. Apolinara, a potom slijedi sv. Valentin. Ti nalazi također slijede i nadopunjavaju sve druge analize rađene na Pasionalu. Tekstovi koji se nalaze u Pasionalu kasnije su tiskom objelodanjeni u *Sanctuarium* B. Mombrizia 1478. godine, kao što je to uostalom potvrđeno priručnikom *Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis ediderunt Socii Bolandiani*, koji je temeljni priručnik kritičkog proučavanja hagiografske discipline.

⁶² Ivan Krstitelj TKALČIĆ, »Dva inventara prvostolne crkve zagrebačke iz XIV. i XV. vieka«, *Starine* XIII, HAZU (JAZU), Zagreb, 1881., str.119–149.

*Summary**METROPOLITAN PASSIONAL MR 164 AND BASILICA SANIT'APOLINARE NUOVO
IN RAVENNA: CONTENT ANALYSIS AND HEINZER'S METHOD OF SAINTS'
NAME SELECTION*

Passional MR 164 is our oldest hagiographical codex. Moreover it is also the oldest codex kept in the Metropolitan Library of the Archbishopric of Zagreb. Therefore, it is not surprising that various researchers wrote about it in several occasions. However, its true nature and exact provenance still have remained unknown. This manuscript consists of two parts, the first written in beneventan script and the second in Carolingian minuscule. The beneventan part embraces literary text: Discussion about Psalm 119 by St Jerome (fragment) and Vita Marie Egipcicae (Life of Mary of Egypt). The foreword of this part, written by deacon Majon, reveals that these texts were written according to the orders of Paul the archbishop of Split at the beginning of the eleventh century. On the other hand, the Carolingian part consists of hagiographical texts that were hitherto extensively debated within the Croatian scholarly community, but without any definite conclusion. Therefore, this contribution describes former analyses of the Passional, paying exceptional attention to the investigations during the last few years. Moreover, author proposes a new dating and a new interpretation of provenance of the manuscript based on the content of the sanctorale and its certain codicological specifics. Consequently, the author suggests that this manuscript MR 164 could originate from the Sant'Apollinare Nuovo basilica in Ravenna.

KEY WORDS: *Passional MR 164, Metropolitan Library, beneventan script, Carolingian minuscule, hagiography, deacon Majon.*